

Emoce: primitivní a kognitivní složka

Michal Polák

Západočeská Univerzita v Plzni

Abstract: The paper deals with the problem of emotions. It begins with an analysis of emergence of the emotions according to three types of theories of the emotional process (cognitive, non-cognitive and somatic feedback theories) and shows that any of them has its own difficulties that are not acceptably solved within these theories. Therefore, the paper tries to propose a difference between a raw and cognitive part of an emotion. This difference should be a useful tool in our understanding of emotions.

Keywords: emotions, cognition, somatic feedback theory, two elements of an emotion.

Pocitová (afektivní) složka lidské zkušenosti tvoří důležitou část našeho zakoušení světa i nás samotných jako biologických nebo oduševněných bytostí. Pocitová složka lidské zkušenosti se projevuje v různých modech – např. v emocích, náladě, temperamentu nebo v tělesných počtících, jako je bolest. Existují různé teorie, jak vysvětlit tento aspekt lidské zkušenosti a jak jej objektivně zachytit. Ve stati se omezím na interní kontext vzniku subjektivní zkušenosti, přičemž opomímím neméně významný evoluční a sociální kontext. Interní přístup se pokouší porozumět vzniku subjektivní zkušenosti, ať už jde o zkušenost emocionální nebo percepční (např. zakoušení tělesné bolesti). Nejprve stručně představím základní teorie vzniku emocí – teorie kognitivní a nekognitivní, teorii somatické zpětné vazby – a ukáži některé jejich nevýhody. Poté představím vlastní návrh vzniku emocí, který se pokouší schematicky pokrýt jak proceduru vzniku základních emocí, jakými jsou strach, hněv, znechucení, překvapení, radost a smutek, tak i specifických tělesných prožitků, jakými jsou bolest, orgasmus, pocit hladu apod. Toto schéma je založené na rozlišování mezi primitivní

a kognitivní komponentou emocí. Cílem je zdůraznit a argumentačně podpořit tezi, že subjektivní prožívání emocí nelze doslova redukovat na kognitivní (čímž rozumím jazykovou a z ní odvozenou pojmovou) složku ani na složku somatickou (neurobiologickou), i když platí, že obě složky se mohou při konstituci emocí uplatňovat.

1 Kognitivní teorie emocí

Kognitivní teorie vzniku emočního procesu jsou sice v detailech různorodé, ale sdílejí jeden významný předpoklad. Emoce se utvářejí na základě aktivní manipulace s informacemi a to zejména v raném stádiu vzniku emočního procesu (tj. v době mezi percepcí vnějšího podnětu a spuštěním emoční tělesné reakce). Protože se jedná o proces, v němž hrají důležitou roli získané informace, hovoří se o kognitivním procesu. Na rozdíl od nekognitivních přístupů vzniku emočních stavů, kde se zdůrazňuje automatická odpověď na vnímaný stimul bez zapojení vyšších kognitivních procesů, je kognitivní přístup opřen o nutnost nejprve konceptualizovat lidskou zkušenost. To znamená, že nejprve dojde k ohodnocení percepční informace a až poté vznikne výsledná emoce. Emoce je tak utvořena s pomocí kontrastu mezi perceptuální informací (skutečně přijímanou smysly) a člověkem očekávanou informací. Různá míra napětí mezi těmito dvěma rovinami vede k vytvoření různých emocí.

První výhoda kognitivní pozice je v tom, že když různá individua odpovídají na tutéž událost různě, lze tento rozdíl v odpovědích spatřovat v rozdílu jejich kognitivního vybavení a ve způsobu, jak událost hodnotí (mají individuální preference a postoje). Například když fotbalový hráč obdrží nové angažmá, může cítit uspokojení (např. z vyššího platu), kdežto jeho schopný spoluhráč může tu samou situaci pociťovat se znepokojením (odešel mu zdatný partner). To samé platí i pro jednoho člověka, který dnes hodnotí rozchod s partnerem jako smutnou událost, ale kdyby se rozešel za půl roku a mezitím zjistil, že ho stávající partner podvádí, tak možná bude tu samou událost rozchodu pociťovat jako úlevu. Emoční reakce na týž podnět se tedy mohou měnit, takže individuální a časovou variabilitu prožitku lze stěží vysvětlit bez zapojení vyšších kognitivních procesů (Roseman – Smith 2001, 4).

Druhá výhoda kognitivní pozice spočívá v tom, že existuje řada událostí, které nejsou po fyzické stránce nijak podobné, ale přesto vy-

volávají stejné emoční reakce.¹ Například smutek lze vyvolat smrtí rodiče, narozením dítěte, rozvodem, nepřijetím na školu apod. Přestože tyto fyzické události nemají společného fyzického jmenovatele, takže emoci nelze vysvětlit perceptuální zkušeností, evoluční dispozicí reagovat na daný stimul nebo učením prostřednictvím generalizace, mají společného jmenovatele právě v emoci smutku. Schopnost přiřadit smutek k tak rozdílným událostem tedy musí být způsobena nějakými vnitřními kognitivními procesy (Roseman – Smith 2001, 4). Motivace, tendence k chování, cíle, přesvědčení, přání a úmysly jsou tím, co máme k dispozici ještě před registrací podnětu a co zformuje příslušný podnět do podoby určité emoce. V takto konstituované kognitivní teorii však vzniká otázka, jak vysvětlit emoční vyjádření tříměsíčního dítěte, které křičí, protože má pocit hladu, ale kognitivně (jazykově, resp. pojmově) by tuto situaci nedokázalo uchopit.

Třetí přednost kognitivní teorie je patrná v případě kognitivní teorie soudů. Jde o odnož kognitivní teorie, která vidí konstituci emoce v lidských soudech o světě. Souzení se zde chápe jako určitá mentální schopnost, která se uplatňuje při reflexi nás samotných i při reflexi vnějšího světa a jeho podmínek. Naše hodnoty, ideje a názory projikujeme do světa tím, že o něm něco soudíme (Solomon 2007, 204). Tyto soudy pak konstituují různé emoce. Například můj strach je utvořen ze soudů, že jsem napaden, že jsem fyzicky slabší než můj protivník, že neovládám příslušné obranné strategie apod. Marta Nussbaumová zdůrazňuje aktivní schopnost subjektu vyjadřovat o světě a situacích v něm obsažených určité soudy či přesvědčení, takže vznik emoce není ovlivňován pouze percepčním stimulem. Není to něco, co by se subjektu prostě čas od času stávalo pod vlivem vnějších okolností. Podle ní je důležitý typ souboru, který obsahuje příslušná přesvědčení, protože právě ten se vztahuje ke konkrétní emoci. Pokud se v takovém souboru změní nějaké přesvědčení (nebo nějaké vypadne), změní se i emoce, jež je důsledkem těchto přesvědčení, resp. soudů. Zároveň však platí, že ne všechny soudy konstituují nutně nějaké emoce. Například soud, že obloha je modrá, nemusí vyvolávat žádnou emoci.

¹ Problém „stejnosti“ emoční reakce je jeden z aspektů, na něž se zaměřuje tato stať. Stejnost či různost emoční reakce lze hodnotit na úrovni kognitivní (jazykově zformované) emoce a nikoli na úrovni primitivní emoce. Viz níže.

Jiný aspekt teorie soudů je, že nepředpokládá nutnost vědomých nebo svobodných soudů, které osoba musí vyjádřit o světě, aby vytvořila příslušnou emoci. Úplně postačuje, že tak činí jaksi spontánně a ne zcela záměrně a s rozvahou (Solomon 1977, 46). Například to, že mě někdo polil pivem, vyjádřím rychle (nevědomě) soustavou soudů, které způsobí příslušnou emoci zlosti. V tomto případě lze považovat za součást vlivů způsobujících emoci zlosti také pocit, který mám při dotyku mokrého oblečení na mém těle. Přitom ale ne vždy platí, že na emoci musí mít vliv tělesná reakce (Nussbaum 2004, 195). Zde se nabízí jedna námitka a jedna poznámka.

Především se nezdá, že bychom nemohli pociťovat strach nebo radost, aniž bychom měli nějaký takto komplexní kognitivní soud. Prostě pozorování novorozenců a kojenců naznačuje, že jejich radost nebo strach je skutečný, ačkoli se nedomníváme, že jejich kognice by byla na úrovni umožňující tvorbu složitých soudů. Je-li tomu tak, pak aspoň některé emoce musí vznikat nezávisle na kognitivním ohodnocení, anebo přinejmenším nezávisle na ohodnocení, které předpokládá teorie soudů. Neméně významná je skutečnost, že mnoho teorií emocí, a platí to i pro teorii soudů, pracuje s konceptem nevědomých kognitivních procesů. Zavedení nevědomých kognitivních procesů je často motivováno jednak empirickými zjištěními v kognitivní vědě, jednak explanačními důvody. Koncept nevědomých procesů se totiž lépe reaguje na námitku nekognitivních teorií, že emoce někdy vznikají tak rychle, že je těžké si představit nějakou ohodnocovací proceduru, která vzniku emoce předchází. Když však připustíme nevědomé ohodnocování, otevíráme tím složité otázky typu, co je substrátem nevědomých kognitivních procesů. Například, zda jsou to čistě formálně vymezitelné neuronální procesy, nebo nějaký jazyk myšlení.

Podobně jako teorie soudů se chovají psychologické teorie kognitivního vyhodnocení (*cognitive appraisal theories*). Zdůrazňují, že to, jak bude vypadat příslušná emoce, závisí především na způsobu, kterým individuum vyhodnotí a ocení situaci, v níž se nachází. Teorie kognitivního vyhodnocení se však nespolehají na pojmy lidové psychologie, jako je přesvědčení, přání, záměr apod., s nimiž počítá filosoficky motivovaná teorie soudů. Modely vyhodnocující příslušné percepční stimuly v rámci teorií kognitivního vyhodnocení jsou komplexnější a zahrnují řadu hodnotících komponent. Rozdíl mezi jednotlivými teoriemi jsou dány konkrétními hodnotícími prvky. Například Rosemanová uvádí sedm hodnotících komponent (neočekávanost situace, stav

situace, stav vzhledem k motivaci, pravděpodobnost, činitel, kontrolní potenciál, typ problému), přičemž každá komponenta se může vyskytovat v různých odpovídajících hodnotách (očekávaný/neočekávaný, chtěný/nechtěný, minimalizace trestu/maximalizace odměny, jistota/nejistota, příčina v okolnostech/příčina ve druhé osobě/příčina v první osobě, nízký/vysoký, instrumentální problém/vnitřní problém).² Klíčová idea tohoto modelu je v tom, že aby mohla nějaká emoce vzniknout, musí stimul projít systémem všech hodnotících komponent, a v každé z nich mu je přiznána některá z možných hodnot. Výsledná kombinace hodnot je pak určující pro typ emoční odpovědi.

Vůči tomuto přístupu lze namítat, že navrhuje relativně složitý systém hodnotících kritérií, a tudíž předpokládá vysokou časovou náročnost zpracování podnětů kognitivním systémem. Tuto námitku se pokouší řešit odkaz na aktivní roli nevědomí. Složitost hodnotících kritérií a procedurální a časová náročnost kognitivního ohodnocování je však předmětem kritiky nekognitivních teorií emocí.

2 Nekognitivní teorie emocí

Nekognitivní teorie jsou ty, které obhajují tvrzení, že soudy nebo kognitivní ohodnocení nejsou částí emočního procesu. Emoční reakce je podle nich často tak rychlá, že zde nevzniká prostor pro soudy, evaluace či vyšší kognici. Takto chápaný emoční proces je automatickou reakcí na relevantní podnět. Je to právě složitost a množství hodnotících kritérií, co klade vyšší náročnost na čas a formu zpracování kognitivním systémem. S tímto problémem se kognitivní teorie emocí vypořádávají odlišně od nekognitivních teorií emocí. Zatímco kognitivní teorie emocí připouští vysokou rychlost vzniku některých emocí, takřkajíc bez vědomého úsilí, a proto jsou nuceny uznat, že procedura ohodnocení vypadá automaticky proto, neboť se v těchto rychlých případech odehrává na nevědomé úrovni. Nekognitivní teorie emocí reagují na přítomnost rychlých emočních reakcí tvrzením, že aspoň některé (nebo všechny) emoce jsou nezatížené kognitivním ohodnocením.

Jeich úvaha oživuje běžný psychologický náhled na emoce, který počítá s tím, že emoce nejsou racionální a čistě logické komponenty naší psychiky, nýbrž iracionální a v širokém smyslu nekontrolovatelné

² Viz Roseman (2001, 68-69). Model je značně komplexní a nelze se mu zde podrobněji věnovat.

reakce na určité události. Přitom hlavní námitka nekognitivistů vůči kognitivnímu ohodnocení spočívá v tom, že malé děti a subhumánní živočichové jistě nemají kognitivní schopnosti popisované teorií soudů nebo teorií kognitivního ohodnocení, přesto jim nikdo neupírá schopnost produkovat kvalitní emoční reakce (srov. Nadel 2004, 115-116; Lewis 2008, 304). S takovou námitkou lze jen souhlasit, i když z hlediska vědeckého přístupu je stále předmětem sporů, nakolik jde pouze o automatickou reakci bez sémantické hodnoty a nakolik si je dítě plně vědomé toho, co prožívá. Podle mého soudu, a bez ohledu na empirická zjištění týkající se sémantické evaluace podnětu, děti, které reagují na úsměv úsměvem, mají přinejmenším to, co níže nazývám primitivní prožitek. Kdyby tento primitivní prožitek neměly, nedovedly by reagovat na podnět, kterým je úsměv dospělé osoby nebo staršího dítěte.³ Je však již diskutabilní, a to má být předmětem empirických výzkumů, v jakém věku již děti dovedou reflektovat sémantickou a intencionální stránku emočního prožitku.

Na nekognitivních teoriích je důležité, že kladou velký důraz na automaticnost emoční reakce na podnět. U Paula Ekmana a Paula Griffithse se tato skutečnost projevuje v deklaraci vrozenosti mechanismů, které zajišťují rychlost a optimální reakci na podnětovou situaci. Ekmanův model sice netvrdí, že všechny emoce jsou utvářeny nekognitivně, ale nezávislost na vyšších kognitivních funkcích platí aspoň pro tzv. primární nebo základní emoce. Ekmanův model vyhodnocující primární emoce pracuje se dvěma mechanismy: s mechanismem automatického ohodnocení a s afektivním programem. Primární emoce, mezi něž se podle Ekmana⁴ řadí strach, hněv, znechucení, překvapení, radost a smutek, vznikají díky činnosti mechanismu automatického ohodnocení (automatic appraisal mechanism). Podle Ekmana

musí existovat hodnotící mechanismus, který si selektivně všímá těch stimulů (externích nebo interních), které jsou příležitostí k aktivaci afektivního programu [...] Vzhledem k tomu, že interval mezi stimulem a emoční odpovědí bývá někdy zvláště krátký, musí být hodnotící mechanismus schopný operovat s vysokou rychlostí. Často je ohodnocení

³ Tento názor podporují i habituační studie dětské schopnosti rozlišovat emoce. Dvou až tří měsíční děti jsou schopny rozlišit mezi obličejovými výrazy štěstí, smutku a strachu. Viz Nadel (2004, 115).

⁴ Viz Ekman – Friesen (1971). Někdy se sem řadí i opovržení.

nejen rychlé, ale odehrává se nevědomě. Proto musím postulovat automatickou činnost ohodnocovacího mechanismu. (Ekman 1977, 58)

Tento hodnotící mechanismus má podle Ekmana kontakt s pamětí týkající se předchozí zkušenosti, takže může porovnáním rychle vyhodnotit, jaký podnět se vztahuje k určité emoci. Na druhou stranu ale nejde o klasický kognitivní hodnotící systém, jak byl popsán výše. Jde spíše o evolučně vytvořený mechanismus, jakýsi modulární algoritmus, který efektivně reaguje na podněty bez zapojení vyšších kognitivních procesů. Avšak v tom, že hodnotící procesy mohou být nevědomé, se Ekmanův postoj blíží kognitivním teoriím. Oproti tomu v případě pomalého ohodnocování mohou být hodnotící procesy promyšlené a vědomé (Ekman 1977, 59). Když je činnost hodnotícího mechanismu u konce, nastoupí druhý mechanismus, afektivní program, který přiřadí příslušnou emoci k tělesné reakci.

Kromě teorií, které popisují proceduru vzniku některých emocí jako nekognitivní, zatímco jiných jako kognitivní, takže usilují o vyvážené stanovisko, existují i radikálnější teorie. K alternativním teoriím bývá řazen názor, že neexistují emoce, které by se zakládaly (primárně) na kognitivních procesech. Jádrem příslušné emoce, například strachu, neobsahuje kognitivní složku vůbec. Pokud se nějaká emoce vyznačuje přítomností kognitivní složky, pak se jedná o sekundárně přidružený aspekt emoce, který se objevuje až tehdy, když dojde k vědomé reflexi příslušné podnětové události. Při vzniku samotné emoce se naopak uplatňuje výhradně mechanismus afektivního ohodnocení (*affective appraisal*), jak tvrdí Jenefer Robinsonová: „Můj návrh je takový, že existuje sada zabudovaných afektivních hodnotících mechanismů, které jsou u primitivnějších druhů a novorozenců automaticky vyladěny na specifický stimul. Avšak jak se lidé učí a vyvíjejí, mohou být tyto mechanismy obohaceny o komplexnější stimuly, zahrnující složité soudy nebo myšlenky“ (Robinson 2001, 41).

Robinsonová tedy tvrdí, že ohodnocovací mechanismus je jen jeden a primárně pracuje za účelem afektivního vyhodnocení příslušného podnětu. Kognitivní složka se k němu může přiřadit. Afektivní hodnocení se přitom odehrává v několika jednoduchých kategoriích typu „To je přítel“, „To je nepřítel“, „To se mi líbí“, „To se mi nelíbí“ apod. Toto jednoduché ohodnocení podnětu pak vyvolává fyziologickou aktivitu, tendenci k jednání, výrazové změny obličeje a společně tak konstituuje emoční odpověď. Domnívám se však, že abychom mohli tuto teorii

považovat za čistě nekognitivní, museli bychom tyto jednotlivé charakteristiky chápat čistě popisně. Měli bychom je brát jako něco, co při registraci a ohodnocení podnětu nevystupuje ve své jazykové, a tudíž ani kognitivní podobě. V opačném případě by tato teorie nemohla být kategorizována jako nekognitivní.

3 Teorie somatické zpětné vazby

Jak kognitivní tak i nekognitivní teorie vzniku emocí přiznávají určitý podíl tělesným pochodům na vzniku příslušné emoce. Liší se v tom, jak významný tento podíl je. Zcela převažující význam somatických pochodů pro vznik emocí zdůrazňuje teorie somatické zpětné vazby. Podle této teorie každá emoční kategorie má svůj specifický projev na tělesné úrovni, a právě díky tomuto zcela určitému vzorci somatické aktivity můžeme emoce diferencovat. Takže strach z hada má svůj nezaměnitelný tělesný projev, který je odlišný od pocitu štěstí, že had zmizel v trávě a neuštkl mě.⁵ To, co činí emoci skutečnou emoci, je zpětná vazba, která přichází z těla a je registrována myslí (mozkem). Mysl následně tyto tělesné údaje vyhodnotí a „přiřadí“ příslušnou emoci.

V klasické podobě je tato teorie známa od Williama Jamese a Carla Langea. Tento model nedávno revidoval Antonio Damasio a Jesse Prinz. V Jamesově modelu přísně vzato nejde o přiřazení nějaké emoce uschované v rezervoáru mysli k nějakému tělesnému stavu, ale samo vnímání tělesného stavu je onou emoci. Takže když se nám při pohledu na hada zvýší krevní tlak, tepová frekvence a změní výraz obličeje, pak subjektivní vědomé vnímání těchto tělesných změn je mentálním stavem, který se nazývá emoce strachu. Vzniklá emoce je tedy důsledkem a nikoli příčinou tělesného stavu. Neopodstatněné problémy s emocemi vznikají podle Jamese tehdy, když emoce chápeme jako zvláštní entity usazené kdesi v mysli a čekající, až je kognitivní systém vyzve, aby se ukázaly. Jamesova teorie je zcela opačná. „Tělesné změny následují bezprostředně po percepci vzrušujícího podnětu a náš pocit těchto tělesných změn, tak jak se objevují, je emoci“ (James 2007, 449). Pokud je

⁵ Zajímavé je, že tato teorie hodnotí emoce na kategoriální úrovni a nevíš si rozdíl mezi strachem z hada a strachem z výšky. Předpokládá tedy, že oba pocity jsou týž. To, co je odlišuje, je sémantická a intencionální stránka. Viz o tom níže.

tedy emoce vnímáním ne-volních fyziologických změn těla, pak ji můžeme chápat jako vedlejší produkt převážně vrozených behaviorálních a fyziologických reakcí. Důsledkem takového chápání vzniku emoce je i skutečnost, že bez tělesných změn, nemůže existovat žádná emoce. James se v tomto ohledu vyjadřuje přesně: „Když si představíme nějakou silnou emoci, a následně se pokusíme abstrahovat od našeho vědomí všech charakteristických tělesných pocitů a symptomů, pak zjistíme, že nám nezůstane nic. Nezůstane nám žádná 'látka myslí', z níž by mohla být emoce utvořena, nýbrž jen chladný a neutrální stav intelektuální percepce“ (James 2007, 451).

Pokud však přistoupíme na tvrzení, že bez tělesných změn (míněny jsou automatické tělesné změny v organismu, nikoli změny v mozku) nejsou ani emoce, pak lze jen stěží vysvětlit, jak by například herci mohli prožívat silné emoce. Jde o ty případy, kdy hercovy emoce nejsou způsobeny vnímáním vlastních tělesných změn, protože neexistuje žádný vnější podnět, který by tělesnou změnu dokázal přímo (bez činnosti vyšší kognice) vyvolat. Herci přece dobře ví, že když se na jevišti objeví had, nemusí se ho skutečně obávat, protože jde jen o atrapu. Moderní zobrazovací metody tento názor potvrzují. Ukazuje se, že v případech předstírané emoce se zapojují jiná centra v mozku než v případě emocí skutečných.⁶ To je další důvod, proč se níže pokouším rozlišit primitivní a kognitivní (jazykovou) stránku emocí. Toto rozlišení má ukázat, že emoce může být způsobena buď tělesnou zpětnou vazbou, nebo intelektuální aktivitou, nebo kombinací obojího.

Jesse Prinz vychází z James-Langeovy teorie a uznává roli percepce tělesného stavu při vzniku emoce. Na druhou stranu připouští námitky vůči této teorii, z nichž asi nejvýznamnější je ta, že takto úzce vymezené emoce nemohou nikdy vstřebat sémantickou a intencionální kognitivní složku. Emoce jsou v tomto případě takříkajíc uzavřené v tělesné percepci. Ve svém pozměňovacím návrhu Prinz přijímá roli zpětné vazby, která informuje mysl o tělesných změnách. Díky zpětné vazbě mysl tyto změny registruje (nominální obsah emoce), a to bez jakéhokoli kognitivního úsilí. Avšak vtělená emoce, která takto vznikne, má i svou složku reprezentační (reálný obsah emoce) (Prinz 2004b, 69). Emoce se

⁶ Viz Koukolík (2005, 158). Spontánní smích kontroluje systém amygdala-thalamus-hypothalamus-horní část mozkového kmene, kdežto volní herecký smích kontroluje premotorická oblast čelní kůry-motorická kůra-přední oblast mozkového kmene.

intencionálně vztahuje nikoli k tělesnému stavu, nýbrž k tomu, co reprezentuje. Tuto modifikovanou teorii nazývá vtělená ohodnocovací teorie (*embodied appraisal theory*). „Emoce jsou vtělené, stejně jako navrhol James a Lange. Jsou to percepce somatických změn. Ironicky však jsou též hodnotící“ (Prinz 2004a, 57). Ohodnocení Prinz definuje nikoli jako hodnotící soud, nýbrž jako reprezentaci vztahu organismu a jeho okolního prostředí. Jde tedy o intencionální vztah k vnějšmu stimulu, který vyvolal tělesné změny.

V této teorii se však musí počítat s tím, že vlastní konstituce intencionální reprezentace nemusí být nutně vázána na nějaké sémantické ohodnocovací procedury. Intencionální reprezentace může vzniknout i tehdy, pokud mysl nemá k dispozici mechanismus sémantického ohodnocení, který známe u dospělých jedinců. U nich většinou předpokládáme, že intencionalita je něco, co je pevně svázané s jazykem. Proto se intencionální vztah nemůže vytvářet výhradně na bázi jazyka, i když prostřednictvím jazyka může být popisován, a tudíž ani výsledná reprezentace nemá jazykový charakter. Kdyby byla veškerá intencionalita v tomto smyslu jazyková, pak bychom těžko vysvětlovali, jak se malé děti, které ještě neovládají žádný přirozený jazyk, mohou intencionálně vztahovat k určitému objektu.

4 Primitivní a konceptuální prožitek

V předchozí části jsme poukázali na sedm zajímavých rysů, které lze identifikovat u základních teorií emocí. První rys se týkal toho, že v rámci jakékoli teorie emocí musíme vysvětlit, jak je možné, že dva různí pozorovatelé mohou reagovat na tutéž událost různým emočním způsobem, anebo naopak, že jeden pozorovatel může reagovat na tutéž událost v různém čase odlišně. Zdá se, že kognitivní teorie emocí doveďou tyto aspekty vysvětlit lépe, než teorie nekognitivní.

Druhý rys upozorňuje na to, že existuje mnoho zcela odlišných fyzických událostí, které spolu nemají zdánlivě nic společného, přesto dokážou vyvolat stejnou emoci. V rámci kognitivní teorie se to vysvětluje tak, že subjekt v takových případech kognitivně (jazykově, potažmo konceptuálně) ohodnotí příslušnou fyzickou událost, čímž determinuje typ vzniklé emoce. Kdyby tak neučinil, nemohla by žádná emoce vůbec vzniknout. Problém však nastává v případech, kdy subjekt nedisponuje vyššími kognitivními funkcemi na úrovni, která takové ohodnocení umožňuje.

Třetí rys vychází z takového typu kognitivní teorie emocí, který využívá při ohodnocovací proceduře soudy, přičemž dále upozorňuje, že rychlost, s jakou některé emoce vznikají, naznačuje, že procedura souzení může v těchto případech probíhat nevědomě. Opět zde nastává potíže, a to s možnostmi kognitivního ohodnocování u malých dětí, jejichž schopnosti jsou v tomto ohledu zřejmě relativně malé. Podobně to platí i pro vysvětlení rychlosti, s níž emoce vznikají. Kdyby se ohodnocovací procedury realizovaly u dětí nevědomě, řekněme na neuronální úrovni, pak by tyto děti už musely mít od narození neuronální program, který takové ohodnocení umožňuje. Rozdíl mezi dětmi a dospělými by pak byl v tom, že dospělí lidé dovedou tyto procedury vědomě reflektovat díky přirozenému jazyku.

Čtvrtý rys zdůrazňuje, že teorie kognitivního ohodnocení může vypadat i tak, že obsahuje četná hodnotící kritéria, která společně tvoří relativně složitý systém. Tento kognitivní systém však může být výpočetně a časově vysoce náročný, takže by teoreticky vědomě nezvládl vyhodnotit podnět dřív, než dojde ke skutečné emoční reakci. V těchto případech se většinou poukazuje na roli nevědomých kognitivních procesů, které jsou rychlejší, protože nezapojují vědomou složku, která celý proces zpomaluje.

Pátý rys upozorňuje, že nekognitivní teorie emocí využívají automatický ohodnocovací mechanismus. Tento mechanismus efektivně reaguje na podněty bez zapojení vyšších kognitivních procesů a přiřadí k podnětu příslušnou emoci. Při rychlém ohodnocování jsou procesy nevědomé, při pomalém ohodnocování mohou být hodnotící procesy promyšlené a vědomé. Když je činnost hodnotícího mechanismu u konce, nastoupí druhý mechanismus, afektivní program, který přiřadí příslušnou emoci k tělesné reakci.

Šestý rys se týká somatických teorií zpětné vazby. Ty lépe vysvětlují rychlost, s níž osoba emočně reaguje na určitý podnět pomocí reflexe tělesných změn. Na druhou stranu tyto teorie otvírají otázku, jak odlišit pocit strachu z hada od pocitu strachu ze státní zkoušky, když se pocit vytváří vnímáním tělesných změn, jako je změna tlaku krve, tepové frekvence, pocení apod. V takových případech se nabízí návrh obohatit tyto procesy o procesy sémantické.

Šedmým rysem, který se také týká somatických teorií, je, že emoce jsou co do svého vzniku zcela závislé na somatických změnách. Toto tvrzení o závislosti emocí čistě na tělesných změnách je však neudr-

žitelné, neboť bychom nedokázali vysvětlit, jak vytvářejí emoce herci, kteří je předstírají.

Poslední rys reflektuje Prinzovu variantu somatické teorie, která vznikla evaluací James-Langeovy teorie a obohatila ji právě o onen sémantický aspekt. Prinz respektuje tělesnou složku emoce a zavádí navíc složku reprezentační, která se vyznačuje intencionalitou. Tím je schopen vysvětlit i některé jevy, které čistá somatická teorie vysvětlit nedokáže. Na druhou stranu vzniká opět otázka, jakým způsobem reprezentují podnět utvářející emoci malé děti. Ty děti, které ještě nedisponují jazykově zformulovanou intencionalitou, přestože je evidentní, že se velice brzy dovedou intencionalně vztahovat k různým objektům.

Jako reakci na výše uvedené rysy lze navrhnout koncept rozlišující primitivní a kognitivní složku emocí. Toto rozlišení má zapadat do představy, že emoce může být způsobena buď tělesnou zpětnou vazbou, nebo intelektuální aktivitou, nebo kombinací obojího. To, jakým z uvedených způsobů bude emoce konstituována, záleží především na tom, v jaké fázi ontogenetického vývoje se člověk právě nachází. Domnívám se, že v každé fázi jsou mu dostupné určité typy emočních reakcí a že s přibývajícím věkem se více uplatňuje kognitivní evaluace, což umožňuje diferencovat složitější a speciálnější typy emočních reakcí nebo dokonce emoční reakci vědomě zcela potlačit.

Primitivní prožitek je termín označující hlavní složku emocí, pomocí níž většinou emoce intuitivně identifikujeme. Vezmeme-li sadu základních emocí, jak je prezentuje Ekman a Friesen, což je strach, hněv, znechucení, překvapení, radost a smutek, pak tvrdím, že každá z těchto emocí může mít dvě složky: složku primitivní a složku kognitivní. Primitivní složka emoce představuje to, co prožíváme přímo a bezprostředně, když danou emoci zakoušíme. Ve filosofii myslí se nazývá termínem „kvále“ nebo „subjektivní kvalitativní zkušenost“. I když symbolický význam subjektivního prožitku může být značný (například důležitý pro přežití), je pojmán jako čistě performativní komponenta lidské emoce. Subjektivní zkušenost s nějakou emoci znamená, že se jedná o interní prožitek na fenomenální úrovni. Takové subjektivní zakoušení není podmíněno ohodnocovacími mechanismy na úrovni vyšších kognitivních funkcí, ani není spojeno s lidově-psychologickými teoriemi soudů. Tuto představu podporují možná poněkud paradoxně a po výtce nepřímou, i neurofyziologické empirické poznatky založené na studiu mozkových záznamů (Koenig 2004, 118). Tyto záznamy

ukazují, že v případě rychlých reakcí na emočně významné podněty, se zapojují spíše evolučně starší mozkové oblasti, jakými jsou limbický systém, talamus a amygdala.⁷

Podle teorie Josepha LeDoux (1998, 248) talamus odesílá informace o vnějších podnětech dvěma drahami. Kratší cesta vede do amygdaly, kdežto delší cesta do sensorických, především zrakových center v mozkové kůře. Kratší cesta zodpovídá za rychlou emoční reakci, která však často může být neadekvátní příslušné situaci. Například rychle emočně reagujeme na zkroucený klacek na cestě, protože se domníváme, že je to had. Klacek vyvolá prakticky okamžitou emoční reakci, již zde nazývám primitivní složkou emoce. V tomto případě se emoce vyskytuje pouze ve své primitivní podobě – jde čistě o prožívaný aspekt percepční zkušenosti. Tento primitivní prožitek však trvá většinou jen krátký časový okamžik, protože zpravidla následuje fokus na předmět a kognitivní ohodnocení. Kognitivní ohodnocení prokáže, že nejde o hada, nýbrž o zkroucený klacek, což vede k modulaci emoční reakce na adekvátní emoční hladinu. Zde se již objevuje komplexní emoce, tvořená jak nekognitivní (primitivní), tak i kognitivní (jazykovou, konceptuální) složkou.

Mechanismus vzniku primitivního prožitku se tedy z neurofyzilogického hlediska váže na evolučně starší centra v mozku, která byla přítomna již u prvních savců a zajišťovala funkci emocí a instinktů podílejících se na přežití (srov. Plháková 2005, 392). Proti tomu vývojově nejmladší část mozku, již je neokortex, umožnil realizaci kognitivních ohodnocovacích procedur. Tomu odpovídá i náš model rozlišující u základních emocí primitivní a kognitivní složku. Tento rozdíl lze snadno naznačit, když si uvědomíme diferenci mezi pocitem překvapení a důvody, které k němu vedly. Je-li někdo překvapen, že dostal květinu bez zjevného důvodu, nebo pociťuje strach, když se dívá dolů z vysoké věže, pak je třeba oddělovat pocit překvapení, resp. strachu od jazykové a případně i konceptuálně zformovaných důvodů, které vedou k vyvolání takového pocitu, či pocit dále usměrňují. Květinu da-

⁷ Kromě představy, že máme primitivní prožitek na úrovni základních emocí, lze argumentovat ve prospěch primitivního prožitku jednak na případech somatické percepční zkušenosti, ale také na případech netělesných prožitků. Manifestace prožitekové komponenty na úrovni somatické percepcce jsou pocity lechtání, svědění, orgasmu, bolesti, hladu apod. Netělesné prožitky jsou např. pocity viny, krivdy apod. Těmto případům se zde nebudeme věnovat.

rovaná bez zjevného důvodu či pohled z vysoké věže jsou příčiny příslušného pocitu a netvoří jeho prožitkovou složku, nýbrž intencionální, příp. jazykově zformovanou složku.

Existují také kontroverzní případy, kdy není zcela jasné, zda se příslušná základní emoce vůbec může modulovat kognitivní komponentou. To je případ úzkosti. Emoce úzkosti je definována jako „neurčitý pocit obav či ohrožení, který se neváže k žádnému konkrétnímu objektu či události“ (Plháčková 2005, 405). Tato emoce tak postrádá minimálně jednu důležitou kognitivní komponentu, jíž je intencionalita. Takovou emoci bychom pak mohli vymezit čistě její prožitkovou performační komponentou, a nikoli konceptuálně. Je samozřejmě možné se pokusit přiblížit k povaze tohoto prožitku popisem událostí, které by mohly být jeho příčinou. Avšak takový popis je pouze opisem příčin, které ke vzniku příslušného prožitku vedly, a nikoli popisem prožitku samotného. Prožitková komponenta emoce tedy nic netvrdí a má pouze prezentační funkci nebo funkci habituační reakce.

Kognitivní (ve smyslu jazyková) komponenta je druhá složka emoce a uplatňuje se při kognitivním ohodnocování. Z evolučního hlediska se vyvinula později, a to u organismů s funkční mozkovou kůrou, která shromažďuje a zpracovává materiál ke kognitivnímu ohodnocení. V zásadě souhlasím s kognitivistickými teoriemi v tom, že při tvorbě emoce hrají důležitou roli ohodnocovací mechanismy, které pracují s informací na kognitivní úrovni. Nemyslím si však, že to platí pro všechny případy emoční zkušenosti. Ty případy, ve kterých se emoce vyznačuje konceptuální složkou, na sebe váží mnoho charakteristických rysů, které zde nelze detailně popisovat. Nicméně zpravidla platí, že prožitková a kognitivní komponenta jsou těsně spjaté v tom smyslu, že se vyskytují v příslušné emoci společně. Když máme například pocit strachu, ukazuje nám kognitivní jazyková komponenta, že se bojíme hada nebo zakroucené větve. Těsné sepětí obou komponent se zde projevuje ani ne tak v nevědomém ohodnocení percepční zkušenosti, jako spíše v uvědomělé reflexi intencionálního vztahu našeho subjektivního prožitku k vnější události. Abychom mohli rozlišit zakroucenou větev od hada, musíme vnější podnět nejen rozpoznat jako něco vnějšího a jako objekt, ale musíme mu také přiřadit příslušné vlastnosti. Toto přiřazení vlastností jako např. „je to dřevěné, zakroucené, neživé, nehýbající se“ se děje na kognitivní jazykové úrovni. Není přitom důležité, jestli se tak děje na nevědomé úrovni, nebo jestli proceduru ohodnocování vědomě reflektujeme.

Kognitivní jazyková komponenta emocí je důležitá i v případech, kdy usilujeme o diferenciaci základních emocí. Například u hněvu můžeme rozlišovat podrážděnost, vztek, spravedlivý hněv. Toto rozlišování není na primitivní úrovni vůbec možné, protože tam neexistuje mechanismus, který by to umožňoval. Proto se různé typy hněvu liší nikoli odlišnou prožitkovou komponentou, ale tím, že jim přiřadíme odlišné charakteristiky na kognitivní jazykové úrovni. Dokážeme například konceptuálně rozlišit různé intencionální objekty hněvu, dovedeme je reprezentovat, popsat situaci, díky níž se hněváme, což jsou případy, jimiž specifikujeme příslušnou základní emoci. Konceptualizované emoce jsou tedy strukturované, symbolické a vědomé. I když platí, že sama ohodnocovací procedura nemusí být vědomá.

Proti tomu primitivní komponenta emocí není intencionální. Nevztahuje se sama o sobě, tak jak je prožívána, k žádnému konkrétnímu objektu. Podle mého názoru totiž na primitivní úrovni máme jen jeden pocit strachu, jeden pocit radosti, jeden pocit překvapení atd. Sice lze hovořit o rozdílu mezi euforií a extází v případě štěstí, nebo mezi melancholií a zabloubaností v případě smutku, nebo mezi panikou a plachostí v případě strachu, ale tento rozdíl je jen na úrovni intenzity prožitku nikoli na úrovni typu prožitku (jako je radost, překvapení, strach apod.). To, co vzájemně odlišuje jednotlivé pocity strachu, je samozřejmě intencionální objekt, který ale vzniká až v momentě kognitivního ohodnocení na úrovni jazykového či konceptuálního zachycení.

Aby se emoce mohly k něčemu intencionálně vztahovat nebo aby mohly něco reprezentovat, potřebují kognitivní složku. Přitom nehraje roli, zda jde o intencionální vazbu k tělesným stavům, vnějším objektům a situacím nebo dokonce k jiným mentálním stavům v lidské mysli. Příklad vztahu k tělesným změnám může představovat kousnutí komárem. To pocítujeme jako bolestivý prožitek a intencionálně se vztahujeme k oblasti, v níž došlo ke kousnutí, případně i ke komárovi, který právě odlétá. Příklad intencionálního vztahu k mentálním stavům je také zjevný. Při čtení knihy se můžeme vžít do role hlavního hrdiny a soucítit s ním i na úrovni emočního prožitku (takovou zkušenost většina z nás má), přestože žádný intencionální objekt, jímž je onen smyšlený hrdina, reálně neexistuje. Takto konceptualizovanou intencionalitu dokazují i poněkud neobvyklé případy emocí, jako jsou pocity v amputovaných končetinách nebo pocity hladu u pacientů po úplné gastrektomii (viz Wangensteen – Carlson 1931).

Uvedl jsem, že je třeba rozlišovat primitivní a kognitivní komponentu základních emocí. Toto rozlišení nekoncepuji tak, že základní emoce (dle Ekmana) jsou zároveň primitivní emoce. Naopak se domnívám, že základní emoce se mohou vyskytovat v těchto podobách:

- 1) Emoce obsahující jen primitivní komponentu – to je případ subjektivního prožívání.
- 2) Emoce obsahující primitivní a kognitivní komponentu – to je případ většiny emocí trvajících delší dobu, kdy máme možnost si uvědomit a kognitivně (jazykově, příp. konceptuálně) zpracovat vnější i vnitřní (z paměti) podněty mající vliv na tvorbu emoce. Výjimku tvoří např. pocit úzkosti.
- 3) Emoce obsahující jen kognitivní komponentu.

Poměrně kontroverzní je poslední typ výskytu emocí, který naznačuje existenci kognitivní složky emocí při absenci primitivní (prožitkové) složky. Je také možné, že žádné pouze kognitivní emoce být nemohou, protože pak už by se nejednalo o emoce. Pokusím se díky příkladům spekulativně zamyslet, zda se v tomto případě skutečně jedná o *contradictio in adjecto* či nikoli. Předpokládám přitom, že vznik emoce je nějak spjat také s viscerální percepcí a percepcí hranic vlastního těla, která se projevuje ve způsobech chování a pohybech obecně.⁸

Prvním příkladem je výše uvedený případ s herci, kteří na jevišti předstírají emoce. Jejich umění spočívá ve věrném napodobení tělesné behaviorální a obličejové reakce někoho, kdo se kupříkladu právě směje vtipné situaci. Zde však možná dochází pouze k tělesné reakci, která vzniká jako důsledek konceptualizace emoce na kognitivní úrovni. Tuto představu podporují i zobrazovací metody snímající činnost lidského mozku. Při spontánním smíchu se aktivují starší části mozku (amygdala, část thalamu a hypothalamu, horní část mozkového kmene), kdežto při předstíraném smíchu se aktivují oblasti mozkové kůry (premotorická oblast čelní kůry, motorická kůra, přední oblasti mozkového kmene; viz Koukolík 2005 158). Na jiné případy umožňující rozlišovat primitivní komponentu emocí od komponenty kognitivní upozorňují neurologové. V patologické podobě se lidé smějí či pláčí, ale neprožívají příslušné emoce, tvrdí František Koukolík (tamtéž). Nebo

⁸ Tématu percepcce a rozdílu mezi primitivní a kognitivní složkou zkušenosti se budu věnovat v jiné stati.

si lze představit situaci předstíraného orgasmu, kdy se opět nezapojuje primitivní komponenta, i když se o to dotyčná žena může snažit. Emoční prožitek tedy musí být něco jiného než čistě tělesný behaviorální stav nebo jeho kognitivní konceptualizace.

Závěr

Cílem statě bylo jednak ukázat, že standardní teorie emocí, a to jak kognitivní, nekognitivní, tak i teorie somatické zpětné vazby, mají řadu významných rysů. Některé rysy zformulované v příslušných teoriích otvírají otázky, které jsou však srozumitelně řešitelné pouze v teoriích jiných. Jde například o to, jak je možné, že dva různí pozorovatelé mohou reagovat na tutéž událost stejnou/různou emoční reakcí. Nebo jak je možné, že stejná osoba může reagovat na tutéž událost v různém čase různě. Jde i o důležitou otázku, jak je to s možnostmi kognitivního ohodnocování u malých dětí, jejichž schopnosti jsou v tomto ohledu zřejmě relativně malé. Dále mne zajímalo, jak se vyrovnat s tím, že některé emoce nemusí být vázány na tělesné změny. V neposlední řadě jsem se věnoval otázce možnosti nevědomého kognitivního ohodnocování. Všechny tyto rysy se nějak dotýkají toho, co má vliv na vznik určité emoce a měly by být řešitelné v rámci naznačeného rozlišení. Nejednotné způsoby řešení těchto otázek jsem se aspoň částečně pokusil sjednotit díky rozlišení mezi primitivní a kognitivní (jazykovou) složkou emocí. Toto rozlišení by mělo umožnit vytvořit schéma zobrazující vznik různých emocí a také má ukázat, jaké vztahy mezi primitivní a konceptuální komponentou emoce mohou nastat. Pokud jde o rozdíly v emočních reakcích na tentýž (nebo naopak na různý) podnět, lze je vysvětlit právě zapojením kognitivního ohodnocení, které se realizuje na kognitivní úrovni u lidí, kteří disponují přirozeným jazykem. Například důležitá otázka emočního prožívání u kojenců naznačuje, že dítě nemá vyvinutou jazykovou složku, ale emoce zakoušet dokáže na úrovni primitivního prožitku. Skutečnost, že ne všechny emoce lze odvíjet od tělesných změn, jsem se pokusil ukázat na intencionální vazbě kognitivní složky emoce k jiným mentálním stavům. V souladu s nejnovějšími poznatky kognitivní vědy považuji nevědomé kognitivní ohodnocování za velmi pravděpodobné.

Hlavní teze této statě se týkala rozdílu mezi primitivní a kognitivní složkou základních emocí. Tento rozdíl jsem uplatnil na tzv. základní (primární) emoce. Tyto emoce, jakými jsou strach, hněv, znechucení,

překvapení, radost a smutek, vznikají buď jako automatické reakce na podnětovou událost, nebo se při jejich konstituci zapojuje i vyšší kognice. Všechny primární emoce mají primitivní (prožitkovou) komponentu, která je sama o sobě nekognitivní (nepojmová) a není ani vyjádřitelná jinak než opisně.

Katedra filozofie
Filozofická fakulta
ZČU v Plzni
Sedláčkova 19
306 14 Plzeň
miha@kfi.zcu.cz

Mezioborové aktivity
Výzkumné centrum Nové technologie (NTC)
Univerzitní 8
306 14 Plzeň
miha@ntc.zcu.cz

Literatura

- EKMAN, P. – FRIESEN, W. V. (1971): Constants across culture in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology* 17, 124-129.
- EKMAN, P. (1977): Biological and cultural contributions to body and facial movement. In: Blacking, J. (ed.): *A. S. A. Monograph 15, The anthropology of the body*. London: Academic Press, 39-84.
- JAMES, W. (2007): *The Principles of Psychology: Volume 2*. New York: Cosimo.
- KOENIG, O. (2004): *Emotion: neuroscience*. In: Houdé, O. (ed.): *Dictionary of Cognitive Science*. New York: Psychology Press, 118.
- KOUKOLÍK, F. (2005): *Mozek a jeho duše*. Praha: Galén.
- LEDoux, J. (1998): *Das Netz der Gefühle: Wie Emotionen entstehen*. München: Carl Hanser Verlag.
- LEWIS, M. (2008): The Emergence of Human Emotions. In: Lewis, M. – Haviland-Jones, J. M. – Barrett, L. F. (eds.): *Handbook of Emotions*. New York: The Guilford Press, 304-319.
- NADEL, J. (2004): Emotion: psychology. In: Houdé, O. (ed.): *Dictionary of Cognitive Science*. New York: Psychology Press, 115-116.
- NUSSBAUM, M. (2004): Emotions as Judgements of Value and Importance. In: Solomon, R. (ed.): *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*. New York: Oxford University Press, 183-199.
- PLHÁKOVÁ, A. (2005): *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia.
- PRINZ, J. (2004a): Embodied Emotions. In: Solomon, R. (ed.): *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*. New York: Oxford University Press, 44-58.

- PRINZ, J. (2004b): *Gut Reactions: A Perceptual Theory of Emotions*. Oxford: Oxford University Press.
- ROBINSON, J. (2001): Emotion. Biological Fact or Social Construction? In: Solomon, R. (ed.): *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*. New York: Oxford University Press, 28-43.
- ROSEMAN, I. – SMITH, C. (2001): Appraisal Theory: Overview, Assumptions, Varieties, Controversies. In: Scherer, K. R. – Schorr, A. – Johnstone, T. (eds.): *Appraisal Processes in Emotion: Theory, Methods, Research*. New York: Oxford University Press, 3-19.
- ROSEMAN, I. (2001): A Model of Appraisal in the Emotion System. In: Scherer, K. R. – Schorr, A. – Johnstone, T. (eds.): *Appraisal Processes in Emotion: Theory, Methods, Research*. New York: Oxford University Press, 68-91.
- SOLOMON, R. (1977): The Logic of Emotion. *Noûs* 11, 41-49.
- SOLOMON, R. (2007): *True to Our Feelings: What Our Emotions Are Really Telling Us*. Oxford: Oxford University Press.
- WANGENSTEEN, O. H. – CARLSON, A. J. (1931): Hunger Sensations in a Patient after Total Gastrectomy. *Proceedings of the Society of Experimental Biology* 28, 545-547.